

ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОГО ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА В КРИМУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті на основі архівних матеріалів наводяться приклади позитивного внеску православно-духівництва Криму у дослідження історико-культурної спадщини півострову. Особлива увага приділяється діяльності духовних осіб у галузі церковної археології.

Ключові слова: охорона пам'яток, православне духівництво, Таврійська єпархія, церковна археологія.

Урахування досвіду участі православного духівництва в усіх сферах громадського життя за дорадянських часів важливе при вирішенні проблем сьогодення. Особливо це стосується взаємовигідної співпраці представників Церкви з науковцями, спільного використання та дослідження пам'яток християнської старовини. Найактуальнішим це питання залишається в Криму, де пам'ятки релігійної історії часто знаходяться на території заповідників і при цьому використовуються як діючі культурні установи. Тому для уникнення можливих конфліктів та непорозумінь сьогодні доречним буде звернення до вдалих прикладів роботи таврійського духівництва в галузі охорони та популяризації пам'яток історії та культури в минулому.

За радянських часів діяльність духовних осіб, пов'язана з дослідженням пам'яток старовини або замовчувалася, або оцінювалася виключно негативно. Особливо це стосувалося історії археологічних розкопок у Херсонесі. Вважалося, що ченці монастиря Св. Володимира всіяко заважали проведенню дослідницьких робіт. Авторитетний історик археологічного дослідження Херсонесу, директор Херсонеського музею К. Е. Гриневич 1927 р. так характеризував цю ситуацію: «Травля монахами [завідувача розкопками К. К. Косцюшка-Валюжиніча], которая красной нитью проходит через все 19 лет археологической деятельности»¹. До таких самовисновків прийшла й професорка з Єкатеринбургу А. І. Романчук². Першим дав об'єктивну комплексну оцінку внеску духівництва у розвиток краєзнавчих досліджень професор Таврійського національного університету А. А. Непомнящий³. Саме в його ґрунтовних студіях повернуті до наукового обігу незаслужено забуті праці священників,

що були присвячені пам'яткам християнської історії. Російський дослідник О. В. Шамашев трактує документи, що стосуються впливу Херсонеського монастиря на ведення розкопок як підтвердження складних стосунків ченців з науковцями⁴. Разом із тим, останнім часом з'являються публікації з проблеми низького наукового рівня, в яких не враховано попередній історіографічний доробок⁵.

Не відкидаючи звинувачень археологічним ченцям щодо протидії проведенню дослідницьких робіт, варто зауважити, що протягом майже всіх років існування Херсонеського монастиря при обителі завжди існували давньосховища для збереження цінних артефактів. Організатором першого з них був архімандрит Євген. За його ініціативи було створено щось на кшталт оранжереї, де знаходилися плити, мармури, архітектурні деталі тощо⁶. Зберігалися пам'ятки і на нижньому поверсі собору Св. Володимира. Під час ведення досліджень у Херсонесі Одеським товариством історії та старожитностей (1876–1884) настоятель місцевого монастиря завжди входив до складу розкопочного комітету⁷. Саме на ченців покладався нагляд за веденням робіт, фінансовий контроль за ними та проведення екскурсій для зацікавлених осіб. Велике значення та приклад компромісу між духівництвом та вченими має погоджувальний акт між настоятелем Херсонеської обителі архімандритом Олександром та К. К. Косцюшко-Валюжинічем від 28 вересня 1896 р⁸. Він встановлював правовий стан монастиря по відношенню до розкопок, обов'язки настоятеля та завідувача розкопками по відношенню один до одного. Відповідно до акту настоятель монастиря повинен був спостерігати за тим, щоб на монастирській землі не проводилося жодних розкопок без належного дозволу

Археологічної комісії, не допускати знищення будь-яких старовинних пам'яток, спільно з завідувачем розкопками скласти загальний план подальших робіт в огорожі Херсонського монастиря та передати його на затвердження до Археологічної комісії. Незалежно від цього архімандрит повинен був кожного разу звертатися до завідувача розкопками з питань, які пункти на території обителі повинні бути досліджені найближчим часом для того, щоб К. К. Косцюшко-Валюжиніч мав змогу одразу приступити до робіт в тому обсязі, наскільки це дозволять кошти. У випадку потреби провести будь-які господарські розкопки на землі, що належить монастирю, на місцях, ще не досліджених археологами, слід було кожного разу письмово повідомляти завідувача розкопками про те, які саме роботи плануються, де саме та коли. Це слід було робити для того, щоб К. К. Косцюшко-Валюжиніч мав змогу організувати необхідний нагляд, а разом з тим не ускладнити господарські розрахунки монастиря. Ймовірно, починаючи з 90-х років XIX ст. змінилося і ставлення ченців до пам'яток, у них з'явилося розуміння того, що слід одразу передавати випадкові знахідки дослідникам та сприяти проведенню робіт. Так, 6 липня 1898 р. К. К. Косцюшко-Валюжиніч повідомляв до Археологічної комісії, що при закладанні монастирської площі біля нового собору, під час устрою водостічної ями з південного боку апсиди стародавньої базилики, послушником Матвієм Головіним, який спостерігав за робочими, була помічена на глибині однієї сажени мармурова плита, що виявилася частиною декрету на честь невідомого громадянина. Послушник передав знахідку завідувачу розкопками⁹. Комісія висловила М. Головіну вдячність за люб'язну послугу та освічену увагу до її наукових завдань¹⁰. 3 травня 1900 р. Археологічна комісія також подякувала благочинному ієромонаху Варсонофію за принесений їй в дар бронзовий образок, що був знайдений на монастирському винограднику¹¹.

24 січня 1898 р. Археологічна комісія підготувала звернення до настоятеля Херсонського монастиря архімандрита Олександра. В ньому містилося прохання надіслати до Ермітажу плиту на честь Діофанта, що була знайдена 1878 р. та зберігалася в сховищі старожитностей при обителі¹². Комісія вважала, що пересилка знахідки зробить її більш до-

ступною для дослідників. Отримавши дозвіл єпископа Таврійського та Сімферопольського, архімандрит Олександр 12 червня 1898 р. надіслав плиту до Санкт-Петербургу, де вона знаходиться і сьогодні. У своєму зверненні до Комісії ігумен просив надіслати йому фотографічний знімок великих розмірів з цієї історичної пам'ятки для зберігання у монастирському сховищі¹³.

Значна кількість цінних артефактів знаходилася в монастирях Таврійської єпархії випадково, під час проведення господарських робіт. При цьому ченці цих обителей, розуміючи цінність знахідок, зверталися з повідомленнями до провідних наукових інституцій. Так, 1862 р. у Інкерманській кіновії був знайдений глиняний глечик з 57 старовинними срібними монетами. 30 із них були направлені в столицю до Археологічної комісії та визначені нумізмоматом Ю. Б. Іверсенем як німецькі талери XVII ст., що не презентують археологічного інтересу. На прохання обителі монети були повернуті та зберігалися в різниці¹⁴.

Одним із незаслужено забутих сьогодні дослідників історії та церковних старожитностей Південно-Східного Криму був священник Валентин Фортунатович Томкевич. Він народився 11 квітня 1870 р. в родині дворянина. Закінчивши Московське піхотне юнкерське училище, він служив підпоручиком у 24-му піхотному полку Самбірському. У вересні 1892 р., згідно з поданим проханням, В. Ф. Томкевич був звільнений у запас і в тому ж році був зарахований слухачем в Московську духовну академію. У серпні 1893 р. його висвятили на священника, а 4 лютого 1895 р. прийняли в Таврійську єпархію і визначили до Скорбященської церкви Згромадження сестер милосердя Ялти. Через півроку отець Валентин був переведений до Успенської церкви у Старому Криму. 17 травня 1899 р. священник став настоятелем Свято-Покровського храму в Судаку, де прослужив десять років¹⁵. Саме з Судакським приходом пов'язані найбільш значні успіхи В. Ф. Томкевича у пастирській і науковій діяльності. Робота служителя культу у сфері охорони і вивчення пам'яток церковної старовини відзначалася Таврійським єпархіальним начальством¹⁶. В. Ф. Томкевич був дійсним членом авторитетних наукових кримознавчих організацій – Одеського товариства історії та старожитностей і Таврійської ученої архівної комісії. Ним було

підготовлено та зачитано декілька доповідей. Зокрема, на засіданні Товариства 13 лютого 1904 р. священником було зроблено повідомлення про стан древніх пам'яток у його приході¹⁷. У своїх листах до Таврійської ученої архівної комісії служитель культу також повідомляв про проведену в регіоні пам'яткоохоронної роботи. В одному з них подвижник повідомляв про відновлення стародавньої церкви в німецькій колонії Судака¹⁸.

1907 р. судакський священник звертався до Археологічної комісії з проханням дослідити деякі старовинні об'єкти на території його приходу. Комісія ознайомилася з заявою священника та цікавилася чи проводилися ним раніше розкопки та якого роду пам'ятки намічені до дослідження. В. Ф. Томкевич відповів, що досвіду археологічної роботи він не має, але добре підготувався до неї, щоб уникнути недогляду та помилок, і планував фотографувати знахідки. До розкопки їм пропонувалися могильники біля селища Кози та цвинтар біля Токлуку, який татари не визнають своїм та яке, на думку священника, слід віднести до часів готів та аланів. Обговоривши заяву В. Ф. Томкевича, Археологічна комісія вирішила видати священнику відкритого листа¹⁹.

Підсумки розкопок священника були зачитані на засіданні Таврійської вченої архівної комісії 2 жовтня 1907 року. У листі повідомляв про розкриття ним частини могильника «Парланік-кая» (Розбита скеля) поблизу селища Токлук²⁰. Це стародавнє кладовище складалося з 122 могил. Священником-краєзнавцем була розкрита тільки одна кам'яна могила, глибиною 0,6 м., але скелет у неї в цілому вигляді не зберігся.

Крім цього, В. Ф. Томкевич на практиці сприяв відновленню пам'яток церковної історії. Стараннями священника 2 лютого 1900 р. в Судаку було створено Покровське церковнопарафіяльне братство. До складу цієї організації входило приблизно 90 осіб. Серед завдань братства були релігійно-моральне просвітництво місцевих жителів, надання допомоги бідним і знедоленим, всіляка допомога Судацькому приходу, а також відновлення древніх православних святинь. Останній напрям діяльності найбільш яскраво відбилася в реконструкції середньовічного храму Святого пророка Іллі, що знаходився в 15 верстах від Судака в селищі Кози. У відновленні святині велику роль зіграли приватні пожерт-

вування і взятий під проведення робіт безвідсотковий кредит. У 1906 р. Покровським братством поруч з церквою був споруджений залізний хрест-пам'ятник.

На основі своїх досліджень В. Ф. Томкевич 1907 р. склав та видав книгу «Судак Таврический: Краткий очерк»²¹. Вона стала своєрідним підсумком його пошуків у галузі історії цього населеного пункту.

Досі маловивченою залишається участь православного духовництва у заходах з вшанування п'ятдесятої річниці Кримської (Східної) війни. Виявлені нами в архівах документи значно розширюють уявлення про цей напрямок діяльності духовних осіб. 2 червня 1900 р. єпископ Таврійський Микола звернувся до Археологічної комісії з відношенням про клопотання настоятеля Інкерманської кіновії Іакова з пропозицією збудувати на горі біля старовинної фортеці церкву Св. Миколи на честь битви на Інкерманських висотах. Преосвященний визнавав це прохання вартим уваги та цікавився, чи не має в археологічного товариства заперечень²². Представники Комісії звернулися для висновку за цим питанням до відомого кримського дослідника Олександра Львовича Бертьє-Делагарда. Він відповів, що не має претензій до виконання бажання кіновії, але при цьому вимагав під час ведення робіт зберегти всі стіни фортеці та намагатися зберегти всі знайдені речі та складати їх або у Херсонському музеї, або у визначеному місті при кіновії²³. Також вчений пропонував Комісії доручити комусь з фахівців, наприклад К. К. Косцюшко-Валюжинічу, нагляд за роботами обителі. Археологічна комісія призначила вести спостереження самому О. Л. Бертьє-Делагарду²⁴.

26 червня 1899 р. єпископ Таврійський Микола надіслав до Св. Синоду представлення, в якому відмічалось, що «між історичними пам'ятками російської старовини, дорогими серцю кожної насправді руської людини, Малахів курган, без сумнівів повинен вважатися однією з головних». Під час відвідування цього місця до Таврійського преосвященного прийшла думка, що на місці великої баталії доречним буде влаштування храму на честь Св. Миколи. Для реалізації цієї ідеї планувалося використати башту, поруч з якою відбувалися найзапекліші бої. Єпископ Микола вважав, що слід зберегти нижній поверх башти та зробити в ньому сховище для збереження визначних пам'яток часів Кримської

вінни. На другому поверсі пропонувалося збудувати у вигляді ротонди чи восьмигранника однокупольну церкву, з маленькою галереєю навколо неї для проведення хресних ходів. Богослужіння в майбутній церкві могли б проводити ченці Інкерманської обителі. Для збору необхідних для будівництва коштів єпископ Микола вбачав необхідним оголосити загальнодержавну підписку²⁵. Св. Синод 22 червня 1902 р. звернувся з відношенням до єпископа Миколи. У ньому повідомлялося, що обер-прокурор Св. Синоду К. П. Победоносцев звернувся з питанням про будівництво храму на Малаховому кургані до голови Комітету з відновлення пам'яток Севастопольської оборони великого князя Олександра Михайловича. Той відповів, що ця пропозиція вже обговорювалася в Комітеті, при цьому більшість його членів висловилися за відновлення тільки каплиці в приміщенні, де під час оборони міста проводилися богослужіння. В цій каплиці планувалося помістити образа, що були вивезені союзниками з Севастополю²⁶.

Нагальна потреба відкриття установи для спільного дослідження пам'яток священниками та науковцями була реалізована 1913 р. Ініціатором створення в Таврійській єпархії церковно-археологічного комітету був видатний релігійний діяч і мислитель, на той момент ректор місцевої духовної семінарії, архімандрит Веніамін (Федченков).

19 лютого 1913 р. в Сімферополі було відкрито Церковне історико-археологічне товариство Таврійської єпархії, яке ставило перед собою наступні завдання: вивчення церковно-релігійного життя в межах Таврійської єпархії в її минулому і частково у сьогоденні, а також обстеження, охорону та збирання пам'яток місцевої церковної старовини. Для досягнення поставленої мети передбачалося, що Товариство буде вивчати речові і писемні пам'ятки церковної старовини, що знаходяться в монастирях, церквах, каплиці, архівах єпархіальних установ, а також і ті предмети, що відносяться до церковно-релігійного життя, які надходили б до церковно-археологічного музею, що був створений при організації. Разом з цим, Товариство планувало дбати про охорону церковних старожитностей, спостерігати за збереженням старовинних храмів та інших церковних споруд, старовинного начиння, письмових документів і оберігати їх від псування і вини-

щення. Для цього планувалося зосереджувати і зберігати їх у своєму музеї або робити докладні обміри і фотографічні знімки, скласти описи або вживати інших згідні з обставинами заходи²⁷.

У квітні 1913 р. архімандрит Веніамін через офіційний регіональний церковний друкований орган «Таврические епархиальные ведомости» звернувся до місцевого духовництва²⁸. Він просив благочинних церков і монастирів, а також рядових священників, сприяти роботі Товариства і наявних при ньому установ – церковно-археологічного музею, архіву та бібліотеки. Для цього духовництву пропонувалося звернути увагу на пам'ятки та предмети церковної старовини і, спостерігаючи за ними, вживати заходів до їх охорони. У разі будь-яких нових відкриттів або руйнувань, а також можливих зловживань, необхідно було доводити до відома Раду Товариства.

Найважливішим джерелом, що розповідає нам про Церковне історико-археологічне товариство, є його статут²⁹. Проект статуту, після узгодження з Таврійським губернатором П. М. Апраксіним, був затверджений резолюцією єпископа Таврійського Дмитра (Абашидзе) від 12 жовтня 1912 р. Відповідно до нього завданнями Товариства були: вивчення церковно-релігійного життя в межах Таврійської єпархії у її минуле та сьогодення, обстеження, охорона та збирання пам'яток місцевої церковної старовини та історії. Для цього пропонувалося: 1) приводити до відома і описувати архіви церков, монастирів та інших єпархіальних установ, а також усілякого роду пам'ятки церковної старовини; 2) вивчати місцеві релігійні звичаї, перекази, церковні обряди; 3) спостерігати за збереженням старовинних храмів та інших церковних споруд, цвинтарів, надгробних та інших пам'ятників, старовинної церковного начиння, письмових документів і т. п. та вживати заходів проти їхнього псування та винищення; 4) збирати і зберігати у своєму музеї речові та писемні пам'ятки, що відносяться до церковно-релігійного життя в єпархії; 5) дбати про поширення в суспільстві, переважно серед духовництва, церковно-історичних та археологічних відомостей і про залучення уваги та інтересу до них; 6) влаштовувати церковно-археологічні виставки та публічні читання церковно-історичного характеру, друкувати матеріали та наукові дослідження

з церковної історії та археології краю, підготувати історико-статистичний опис єпархії. Планувалося співпрацювати з іншими історичними та археологічними установами, як столичними, так і губернськими та єпархіяльними, обмінюватися з ними виданнями. Товариство збиралося відправляти делегатів на Археологічні з'їзди. В історичних реаліях того часу повноцінно виконувати завдання, які стояли перед історико-археологічним товариством Таврійської єпархії, було неможливо. Масштабність планів не співвідносилася з нестабільністю тих років, а Перша світова війна, що незабаром почалася, зробила неможливими археологічні дослідження у прикордонних районах.

Таким чином, ми бачимо значну участь православного духовництва Криму в дослідженнях та популяризації пам'яток

історії та культури. Плодотворною, незважаючи на всі труднощі, була співпраця ченців Херсонського монастиря з представниками Одеського товариства історії та старожитностей та Археологічної комісії. В наукових студіях священника Валентина Томкевича знайшли відображення найважливіші віхи історії Криму, особливо аспект розвитку християнської церкви в цих землях, репрезентувалися найбільш значні пам'ятки старовини, піднімалися питання про їх збереження та реставрацію. Діяльність В. Ф. Томкевича й сьогодні може бути прикладом вдалого поєднання священницького сану та краєзнавчої роботи. Піком співпраці духовництва з науковцями у справі вивчення та збереження пам'яток християнської історії Криму стало створення 1913 р. в Сімферополі Церковного історико-археологічного товариства Таврійської єпархії.

Джерела та література

1. *Гриневич К. Э.* Сто лет херсонесских раскопок (1827–1927) : Исторический очерк с экскурсионным планом / Гос. Херсонесский музей. – Севастополь, 1927. – С. 19.
2. *Романчук А. І. К. К.* Косцюшко-Валюжиніч, 1847–1907 рр. // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 111–121.
3. *Непомнящий А. А.* Внесок служителів культу в розвиток історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) // Релігійна традиція в духовному відродженні України : мат-ли Всеукр. наук. конф. / Полтавський держ. пед. ін-т. – Полтава, 1992. – С. 116; *Непомнящий А. А.* Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму, друга половина XIX – початок XX ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 123–133; *Непомнящий А. А.* Церковное краеведение в Крыму и краеведческая библиография // Рукописна та книжкова спадщина України : археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2000. – Вип. 6. – С. 123–147.
4. *Шаманаев А. В.* Документы по истории археологических исследований Херсонеса в Государственном архиве города Севастополя // Документ. Архив. История. Современность : сб. научн. тр. – Екатеринбург, 2004. – Вып. 4. – С. 251–261; *Шаманаев А. В.* Документы Одесского общества истории и древностей об организации археологических раскопок в Херсонесе в 1870–1880-х гг. // Там же. – Екатеринбург, 2005. – Вып. 5. – С. 384–394.
5. *Гриненко Л. О.* Предтеча археологического музея в Херсонесе : музей архимандрита Евгения // Восток-Запад : межконфессиональный диалог : сб. научн. тр. / Нац. заповедн. «Херсонес Таврический». – Севастополь, 2003. – С. 97–101.
6. *Евгений.* Херсонес, возникающий из вековых развалин // Современная летопись. – 1868. – № 18. – С. 4–5.
7. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 93, оп.1, д. 83, арк. 14.
8. Державний архів в Автономній Республіці Крим (ДААРК), ф. 118, оп. 1, д. 2499, арк. 8–8 зв.
9. Інститут історії матеріальної культури РАН, науковий архів, рукописний відділ (ПМК РАН НА РВ), ф. 1, оп. 1 (1897 р.), спр. 2, арк. 30.
10. Там само, арк. 31.
11. ПМК РАН НА РВ, ф. 1, оп. 1 (1900 р.), спр. 2, арк. 46.

12. Там само, оп. 1 (1898 р.), спр. 2, арк. 6.
13. Там само, арк. 28.
14. ІМК РАН НА РВ, ф. 1, оп. 1 (1862 р.), спр. 25, арк. 1–11.
15. *Ромушин В.* Судак православный. – Симферополь: Н. Оріанда, 2009. – С. 79.
16. Распоряжения епархиального начальства // Таврические епархиальные ведомости (ТЕВ). – 1902. – № 22. – С. 1323–1325.
17. [Томкевич В.] Доклад о. В. Томкевича о состоянии древних памятников в его приходе (в г. Судак) // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1906. – Т. 26, отд. 6. – С. 15–16.
18. *Томкевич В.* [О древней церкви в Судак] // Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК). – 1902. – № 34. – С. 63.
19. ІМК РАН НА РВ, ф. 1, оп. 1 (1907 р.), спр. 47, арк. 2–6.
20. Протокол заседания ТУАК 2 октября 1907 г. // ИТУАК. – 1908. – № 41. – С. 257.
21. *Томкевич В.* Судак Таврический: краткий очерк. – Симферополь, 1907. – 69 с.
22. ІМК РАН НА РВ, ф. 1, оп. 1 (1900 р.), спр. 209, арк. 1.
23. Там само, арк. 3–4.
24. Там само, арк. 7.
25. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 796, оп. 180, д. 1957, арк. 1–2об.
26. ДААРК, ф. 118, оп. 1, д. 3062, арк. 1.
27. Открытие церковного археологического общества // Таврический церковно-общественный вестник. – 1913. – № 9. – С. 351–353.
28. Вениамин. К духовенству Таврической епархии. От Церковного историко-археологического общества // ТЕВ. – 1913. – № 11. – С. 166–169.
29. Устав церковного историко-археологического общества Таврической епархии // ТЕВ. – 1913. – № 11. – С. 169–177.

Владимир Калиновский

К истории церковного памятниковедения в Крыму (вторая половина XIX – начало XX ст.)

В статье на основе архивных материалов приводятся примеры позитивного вклада православного духовенства Крыма в исследование памятников полуострова. Особое внимание уделяется деятельности духовных лиц в сфере церковной археологии.

Ключевые слова: охрана памятников, православное духовенство, Таврическая епархия, церковная археология.

Volodymyr Kalinovskyi

To history by the Church discovering of the cultural heritage in the Crimea (the second half of XIX - beginning of XX century)

The article, which based on archival materials, leading examples of the positive contribution of the Orthodox clergy in the study of the monuments of the Crimea peninsula. Particular attention is paid to the activities of the clergy in church archeology.

Key words: protection of cultural heritage, the Orthodox clergy, Taurical diocese, Church Archeology.

